8 ભારતના રાજ્યબંધારણનું ઘડતર અને લક્ષણો

બંધારણ (સંવિધાન)નો અર્થ

'કોઈ પણ દેશનું શાસન ચલાવવા માટે ઘડવામાં આવેલા નિયમોના વ્યવસ્થિત સંગ્રહને દેશનું બંધારણ કહેવામાં આવે છે.'

મહત્ત્વ

બંધારણ એ દેશનો પાયાનો અને મહત્ત્વનો દસ્તાવેજ છે. બંધારણની જોગવાઈઓના આધારે દેશમાં કાયદાઓ ઘડવામાં આવે છે. દેશના કાયદાઓ બંધારણને સુસંગત અને બંધારણીય જોગવાઈઓ આધીન જ હોવા જોઈએ. બંધારણ કાયદાઓથી સર્વોપરી છે. બંધારણમાં સમયાંતરે બદલાતી જતી લોકોની જરૂરિયાતો, અપેક્ષાઓ, આકાંક્ષાઓ, ઇચ્છાઓ અને લોકોની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો પડઘો હોય છે, તેથી જ બંધારણને જીવંત અને મૂળભૂત દસ્તાવેજ કહેવાય છે.

બંધારણની ઘડતર પ્રક્રિયા

આઝાદી પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા 25મી માર્ચ, 1946ના રોજ ત્રણ સભ્યોના કૅબિનેટ મિશનને ભારતની આઝાદીનો ઉકેલ શોધવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે બંધારણના ઘડતર અંગેનું માળખું ઘડવા માટે બંધારણ સભાની રચના કરી.

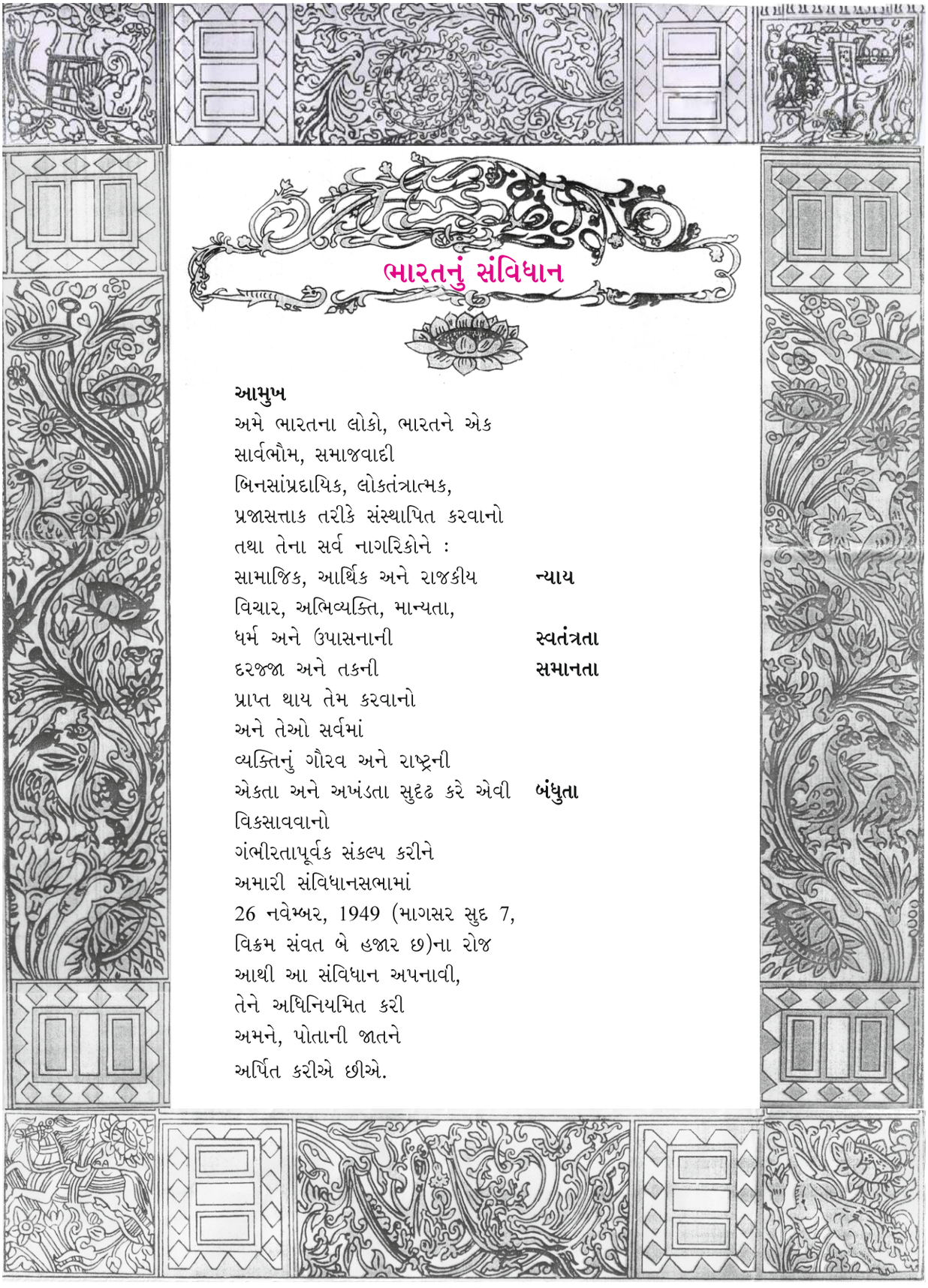
બંધારણ સભામાં કુલ 389 સભ્યો હતા જેમાં જુદી - જુદી કોમ, ધર્મ, જાતિ, લિંગ અને ભૌગોલિક પ્રદેશોની વ્યક્તિઓ, રાજકીય પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ તેમજ વિવિધ ક્ષેત્રોની તજજ્ઞ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. તદ્નુસાર મહત્ત્વના સભ્યોમાં જવાહરલાલ નેહરુ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, શ્યામાપ્રસાદ મુખરજી, એચ. પી. મોદી, એચ. વી. કામથ, ફ્રેન્ક એન્થની, કનૈયાલાલ મુનશી, કૃષ્ણ સ્વામી આયંગર, બલદેવસિંઘ તથા મહિલા પ્રતિનિધિઓમાં સરોજિની નાયડુ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત વગેરે વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થયો હતો. બંધારણ સભાના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ હતા, જ્યારે બંધારણની મુસદ્દા (ખરડા) સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર હતા.

આ બંધારણ સભાએ તેમની કામગીરી નવમી ડિસેમ્બર 1946થી શરૂ કરી હતી. બંધારણ સભાએ બે વર્ષ, અગિયાર માસ અને અઢાર દિવસોમાં મળેલી કુલ 166 બેઠકોમાં કામગીરી પૂર્ણ કરી હતી. આ પ્રક્રિયામાં તેઓએ દુનિયાના જુદા જુદા દેશોના બંધારણનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણોનો અભ્યાસ કરીને અને વિગત-પૂર્ણ ચર્ચા-વિચારણા કરીને બંધારણને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું હતું. બંધારણમાં પ્રથમ 295 અનુચ્છેદ (આર્ટિકલ્સ) અને 8 પરિશિષ્ટ હતાં, ત્યાર બાદ સુધારા સાથે 395 અનુચ્છેદો (આર્ટિકલ્સ) અને 9 પરિશિષ્ટ થયાં અને બંધારણનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થયું. 26મી નવેમ્બર 1949ના રોજ બંધારણ સભામાં બંધારણ સર્વાનુમતે પસાર થયું, અને કાયદાનું સ્વરૂપ અપાયું. 26મી જાન્યુઆરી 1950થી ભારતમાં બંધારણ અમલમાં આવ્યું અને ભારત 'પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્ર'' ઘોષિત થયું તેથી, આપણે 26મી જાન્યુઆરીને 'પ્રજાસત્તાક દિન' તરીકે શાનદાર રીતે ઊજવીએ છીએ. ભારતના બંધારણમાં રાષ્ટ્રચિહ્ન તરીકે 'ચાર સિંહોની મુખાકૃતિ'ને અને રાષ્ટ્ર સૂત્ર તરીકે 'સત્યમેવ જયતે' ઘોષિત કરવામાં આવ્યાં છે. આપણા બંધારણમાં લોકોના મૂળભૂત હકો, ફરજો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, સરકારનાં અંગો અને કાર્યો તથા વહીવટી કેટલીક સૂચનાઓ, ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થા જેવી અનેક મહત્ત્વની બાબતોનો સમાવેશ થયો છે. આથી ભારતનું બંધારણ વિશ્વમાં સૌથી મોટું, વિસ્તૃત અને વિશદ લેખિત દસ્તાવેજ ગણાય છે.

આમુખ શું છે ?

આમુખ બંધારણનું પ્રારંભિક હાર્દરૂપ અને વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતું તત્ત્વ છે. બંધારણની શરૂઆત આમુખથી થાય છે. આમુખમાં દર્શાવેલા શબ્દો પરથી આમુખ બંધારણનો આત્મા હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

આમુખમાં દર્શાવેલ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :

ભારતનું સંવિધાન

આમુખ

અમે ભારતના લોકો, ભારતને એક
સાર્વભૌમ, સમાજવાદી
બિનસાંપ્રદાયિક, લોકતંત્રાત્મક,
પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો
તથા તેના સર્વ નાગરિકોને :
સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય **ન્યાય**
વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા,
ધર્મ અને ઉપાસનાની **સ્વતંત્રતા**
દરજ્જા અને તકની **સમાનતા**
પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો
અને તેઓ સર્વમાં
વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની
એકતા અને અખંડતા સુદૃઢ કરે એવી **બંધુતા**
વિકસાવવાનો
ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને
અમારી સંવિધાનસભામાં
26 નવેમ્બર, 1949 (માગસર સુદ 7,
વિક્રમ સંવત બે હજાર છ)ના રોજ
આથી આ સંવિધાન અપનાવી,
તેને અધિનિયમિત કરી
અમને, પોતાની જાતને
અર્પિત કરીએ છીએ.

1976ના 42મા બંધારણીય સુધારાથી આમુખમાં સાર્વભૌમ શબ્દ પછી ''સમાજવાદી'' ''બિનસાંપ્રદાયિક'' શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા તેમજ 'રાષ્ટ્રીય એકતા' અને 'રાષ્ટ્રની અખંડિતતા'નો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

આમુખ બંધારણના મૂળભૂત હેતુઓ, ધ્યેયો, આદર્શો તેમજ સિદ્ધાંતોને વાચા આપે છે. આમુખ બંધારણના ઉદ્દેશો થકી ભારતમાં 'કલ્યાણરાજ' સ્થાપવાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને આદર્શોને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે એવું સ્પષ્ટ કરે છે. આમ, આમુખ દ્વારા બંધારણના ઘડવૈયાઓના માનસનો પરિચય થાય છે.

આમુખનું મહત્ત્વ

આમુખને બંધારણનો આત્મા કહ્યો છે તે રીતે તેનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. કોઈ પણ કાયદાના ઘડતરમાં તથા તેને પૂરી રીતે સમજવામાં કે અર્થઘટનમાં માર્ગદર્શન મળે છે. કાયદાના હેતુ તથા તેનો આદર્શ કાયદો ઘડવા પાછળ સંસદની નીતિ શું છે તે જાણવામાં આમુખ મદદરૂપ થાય છે. કયા પ્રકારની મુશ્કેલીઓના નિવારણ અર્થે કાયદાને ઘડવામાં આવે છે તેનો નિર્દેશ આપણને આમુખમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. આમ, આમુખ બંધારણનો અર્ક છે.

કાયદાની કોઈ કલમમાં કે વિગતોમાં કોઈ અસ્પષ્ટતા કે વિસંવાદિતા ઊભી થાય, કાયદાનો હેતુ સ્પષ્ટ થતો ન હોય ત્યારે આમુખ કાયદાની કલમને સમજવામાં, તેનું અર્થઘટન કરવામાં મદદરૂપ બને છે. આમ, આમુખ બંધારણની જોગવાઈઓને સમજવામાં હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.

આમુખ રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડિતતા અને નાગરિકો વચ્ચેની બંધુત્વની ઉમદા ભાવનાઓનો અને આદર્શોનો પડઘો છે. આમુખને ઉચ્ચ આદર્શો તથા ધ્યેયોનું પીઠબળ છે.

આમુખના આધારસ્તંભો

ભારતીય બંધારણના આમુખમાં વ્યક્ત થયેલા આધારરૂપ શબ્દો જેવા કે, અમે ભારતના લોકો, સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક, લોકશાહી, પ્રજાસત્તાક, બંધુતા, ન્યાય, સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા વગેરે છે. જે પૈકી મુખ્યત્વે નીચે દર્શાવેલા ત્રણ આધારસ્તંભો વિશે આપણે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

(1) લોકશાહી : ભારતના બંધારણમાં ભારતના લોકોને આખરી સાર્વભૌમ સત્તા આપવામાં આવી છે. કોઈ એક વ્યક્તિ કે વર્ગનું શાસન અહીં નથી; પરંતુ સત્તાની અંતિમ બાગડોર લોકો હસ્તક છે.

લોકશાહી (Democracy) શબ્દ મૂળ ગ્રીક શબ્દ 'Demos' (લોકો) અને 'Kratos' (સત્તા)માંથી ઊતરી આવ્યો છે. 'રાજ્ય સત્તા અમુક વ્યક્તિઓના હાથમાં નિરકુંશ રીતે સ્થાપિત થયેલી નથી; પરંતુ લોકોના હાથમાં છે. લોકશાહી એવી રાજ્યવ્યવસ્થા છે કે જેમાં દેશમાં લોકો સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મેળવી શકતાં હોય અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં ભાગ લેવાનો અધિકાર ધરાવતા હોય.

ભારતના બંધારણમાં સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકારના ધોરણે મતદારોએ ચૂંટેલ પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા રચાતી સંસદ (લોકસભા)ને કારોબારી (પ્રધાનમંડળ અને વહીવટીતંત્ર)ને જવાબદાર હોય છે. કારોબારીને અબાધિત સત્તા નથી. તેને નિયત સમયમર્યાદા સુધી જ સત્તાનું સુકાન સોંપાય છે. તે જ પ્રમાણે રાજ્ય અને સ્થાનિક કક્ષાએ મતદારો સરકારને ચૂંટી કાઢે છે. આમ લોકશાહી રાજ્ય એટલે લોકોનું, લોકો વડે અને લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય.' સાચી સત્તા લોકોના પ્રતિનિધિઓમાંથી બનેલા પ્રધાનમંડળમાં જ સ્થાપિત થયેલી હોય છે, પ્રધાનમંડળની રચના સંસદમાંથી જ કરવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળ સંસદને જવાબદાર હોય છે. ભારત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એટલા માટે છે કે ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક બંધારણમાં નિર્ધારિત કરેલી લાયકાતો ધરાવતો હોય અને તે વ્યક્તિ સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકારથી ચૂંટાઈ આવે છે. તે કોઈ પણ વંશપરંપરાગત વારસાને આધીન આ પદ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. પાંચ વર્ષ સુધી જ તે સામાન્યતઃ સત્તા ઉપર રહી શકે છે. સંસદીય સરકાર સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર કામ કરે છે તેથી તેને 'જવાબદાર સરકાર' પણ કહેવાય છે. ભારતની લોકશાહી સરકાર સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાની

ભાવનાને સ્વીકારે છે અને તે હેતુઓને પૂર્ણ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેશે એવી સ્પષ્ટતા આમુખમાં કરવામાં આવી છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ભારતના લોકોને સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકારનો હક આપીને હિંમતપૂર્વકની શ્રદ્ધા મૂકી છે.

લોકશાહીમાં ભારતીય બંધારણમાં મૂળભૂત હકો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, સંસદ, ધારાસભા, સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર અને ચૂંટણીપંચની રચના અને કાર્યો વગેરે જોગવાઈઓ ભારતને લોકશાહી રાજ્ય તરીકે ઘોષિત કરે છે.

સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર એટલે કોઈ પણ જાતિ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, ભાષા લિંગ, શિક્ષણ, આવક કે જન્મસ્થાનના ભેદભાવ કર્યા વિના, 18 વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમરના ભારતના કોઈ પણ નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર છે. જોકે મતદાર યાદીમાં નાગરિકના નામની નોંધણી આવશ્યક છે.

(2) સમાજવાદી : ભારતમાં 1976માં કટોકટી શાસન દરમિયાન બંધારણના 42મા સુધારા દ્વારા આમુખમાં 'સમાજવાદી' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય બંધારણની મોટા ભાગની જોગવાઈઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે 'સામાજિક ક્રાંતિ' દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા સાધીને 'કલ્યાણ રાજ' સ્થાપવાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે.

આમુખમાં તમામ નાગરિકોને સામાજિક, રાજકીય તેમજ આર્થિક ન્યાય અને સમાનતા પ્રાપ્ત થાય તેવી સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતી સમાજ-રચનાની સ્થાપનાનું ધ્યેય રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

સમાજવાદી સમાજરચનામાં રાષ્ટ્રીય સંસાધનોની ન્યાયયુક્ત વહેંચણી, ઉત્પાદન અને વિતરણની વ્યવસ્થા રાજ્ય હસ્તક હોય, રાજ્યમાં વિવિધ વિસ્તારો અને વ્યવસાયોમાં કાર્ય કરતાં લોકો વચ્ચે આવકની અસમાનતા ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હોય, કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહોના હાથમાં સંપતિ કેન્દ્રિત થયેલી ન હોય, સૌને સ્વસ્થ અને ગૌરવપૂર્વક વિકાસની તકો અને સગવડો પ્રાપ્ત થાય જે દ્વારા સામાજિક કલ્યાણ સાધવાનો અને ગરીબ-તવંગરના ભેદોને નાબૂદ કરીને લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવીને તેઓમાં સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવા બંધારણમાં રાજ્યોને માર્ગદર્શન આપેલ છે. તેથી ભારતીય બંધારણ એક સામાજિક દસ્તાવેજ છે.

(3) બિનસાંપ્રદાયિકતા : 1976ના 42મા બંધારણીય સુધારાથી આમુખમાં 'બિનસાંપ્રદાયિક' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. ભારત એક ધર્મનિરપેક્ષ કે બિનસાંપ્રદાયિક (સેક્યુલર) રાજ્ય છે. બંધારણીય જોગવાઈ મુજબ ભારત ધાર્મિક રાજ્ય બની શકે નહિ. ભારતના રાજ્યને પોતાનો કોઈ ધર્મ નથી. તેથી ધર્મની બાબતમાં રાજ્ય કોઈ દખલગીરી કરશે નહિ. તેથી રાજ્ય કોઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને ટેકો આપી શકે નહિ. રાજ્ય કોઈ પણ બિનસાંપ્રદાયિક (ધર્મનિરપેક્ષ) પ્રવૃત્તિઓ સાથે ધર્મને જોડી શકશે નહિ. દેશના કોઈ પણ નાગરિકને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ગમે તે ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા છે. રાજ્ય ધર્મ કે સંપ્રદાયના નામે કોઈ પણ નાગરિક પ્રત્યે પક્ષપાત કે ભેદભાવ રાખી શકશે નહિ. તેને જાહેર નોકરી તેમજ રાજકીય અધિકારો ભોગવવાની સમાન તક પૂરી પાડવામાં આવે છે. આમ, બિનસાંપ્રદાયિકતા એ બંધારણનું મૂળતત્ત્વ અને લોકશાહીનું અનિવાર્ય લક્ષણ ગણાય છે.

'સર્વ ધર્મ સમદૃષ્ટિ' તથા 'સર્વ ધર્મ સમભાવ'ના સિદ્ધાંતને વરેલ ભારતીય બંધારણમાં કોઈ ધર્મને રાજ્યમાં ઉત્તેજન આપવામા નહિ આવે. વ્યક્તિને પોતાની ધાર્મિક માન્યતા, આસ્થા, શ્રદ્ધા રાખવા સાથે તેના પ્રચાર-પસાર કરવાના નાગરિકના અધિકારને રાજ્યનો કોઈ પ્રતિબંધ કે અવરોધ નથી.

બંધારણનાં મૂળભૂત લક્ષણો

26મી જાન્યુઆરી 1950થી અમલમાં આવેલ વિશ્વના સૌથી મોટાં, વિસ્તૃત અને વિગતપૂર્ણ ભારતના લેખિત બંધારણના કેટલાંક વિશિષ્ટ અને મૂળભૂત લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

(1) લિખિત દસ્તાવેજ : બ્રિટન અને ઇઝરાયલના અપવાદ સિવાય ભારત સહિત દુનિયાના બધા જ લોકશાહી દેશોનાં બંધારણ લિખિત સ્વરૂપે છે. ભારતની સામાજિક, ભૌગોલિક બહુવિધ પરિસ્થિતિ અને પૂર્વઇતિહાસને ધ્યાનમાં લઈને બંધારણ સભાએ બંધારણ લિખિત સ્વરૂપે રાખવાનું મુનાસિબ માન્યું હતું.

(2) બંધારણનું કદ : ભારતનું બંધારણ 22 ભાગોમાં વહેંચાયેલું 395 અનુચ્છેદો (આર્ટિકલ્સ) અને 8 પરિશિષ્ટો (હાલમાં 12 પરિશિષ્ટો) સાથેનું છે. આ બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યોની શાસનવ્યવસ્થા અને તેમનાં આંતરસંબંધો, લોકોના મૂળભૂત હકો, ફરજો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, ન્યાયતંત્ર, ચૂંટણીપંચ, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, લઘુમતીઓ, પછાત અને વંચિત સમૂહો માટેની ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અને તેથી આપણું બંધારણ દુનિયાનાં અન્ય બંધારણો કરતાં લાંબું, વિસ્તૃત અને વિશદ્‌પૂર્ણ બન્યું છે.

(3) એક જ નાગરિકત્વ : અમેરિકા જેવા દેશમાં દરેક વ્યક્તિ બેવડું નાગરિકત્વ ધરાવે છે એટલે કે એક યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાનું અને બીજું તે પોતે જે રાજ્યમાં વસવાટ કરતી હોય તે રાજ્યનું નાગરિકત્વ ધરાવે છે, જ્યારે ભારતના ગમે તે રાજ્યમાં આપણે રહેતા હોઈએ; પરંતુ આપણે એક જ નાગરિકત્વ એટલે કે ભારતીય જ નાગરિકત્વ ધરાવીએ છીએ. આપણે ત્યાં રાજ્યની અલગ નાગરિકતા જેવું કાંઈ નથી.

(4) મજબૂત કેન્દ્રવાળું સમવાયતંત્ર : ભારતના બંધારણમાં ક્યાંય સમવાય (ફેડરલ) શબ્દનો ઉપયોગ થયો નથી. બંધારણ ભારતને 'રાજ્યોનો સંઘ' (યુનિયન ઑફ સ્ટેટ્સ) તરીકે જ વર્ણવે છે. આમ, ભારત સંઘીય રાજ્ય છે. સંઘ શબ્દ દ્વારા ભારતમાં સંઘ (કેન્દ્ર) અને એકમ રાજ્યો વચ્ચે ક્યારેય પણ બદલી શકાય નહિ તેવા કાયમી સંબંધોની લેખિત સ્વરૂપે બંધારણમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. એકમ રાજ્યોને કેન્દ્રથી છૂટા પાડવાનો અધિકાર નથી. સંઘ સરકારને કેટલીક વિશેષ અને ચડિયાતી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. કેન્દ્ર સરકાર અને પ્રાદેશિક રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સત્તાની સ્પષ્ટ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જેથી રાજ્ય સરકાર પોતાના જ પ્રદેશ ઉપર પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રોના અનુસંધાને પોતાના કાયદાઓ ઘડી શકે છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાના વિભાજન થકી બંધારણમાં બક્ષવામાં આવેલ સત્તાઓ ભોગવે છે. સમવાયીતંત્રમાં તટસ્થ, નિષ્પક્ષ અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર છે જે કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાના અને કાર્યોના વિભાજનના સંદર્ભે કોઈ મડાગાંઠ ઊભી થાય તો તે બંધારણનું અર્થઘટન કરી તેનું નિરાકરણ લાવવાની કામગીરી કરે છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાનું સ્પષ્ટ અને વિશદ્‌ વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. જે માટે ત્રણ યાદીઓ બંધારણમાં મૂકવામાં આવી છે :

(i) કેન્દ્ર (સંઘ) યાદી : સંઘ યાદીમાં કુલ 97 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં કાયદો ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા સંસદ ધરાવે છે. સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો, અણુશક્તિ, નાણું, વીમો, બૅન્કિંગ, તાર-ટપાલ, રેલવે જેવાં રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધરાવતાં ક્ષેત્રોમાં કેન્દ્ર સર્વોપરી સત્તા ધરાવે છે.

(ii) રાજ્યોની યાદી : જેમાં 66 વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમના પર કાયદો ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા રાજ્યોની ધારાસભાઓ (વિધાનસભા ગૃહો) ધરાવે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા, શિક્ષણ, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, કૃષિ-સિંચાઈ, આરોગ્ય, ભૂમિ, રાજ્યોનો આંતરિક વેપાર-વાણિજ્ય વિષયક સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. જો કેન્દ્રને લાગે કે રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા પડી ભાંગ્યા છે, તો રાજ્યની સંમતિ સાથે કે રાજ્યની મરજી વિરુદ્ધ જઈને કેન્દ્ર તે રાજ્યમાં કેન્દ્રિય અનામત પોલીસદળોને મોકલી શકે છે.

(iii) સંયુક્ત યાદી : સંયુક્ત યાદીમાં 47 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જેમના પર કાયદો ઘડવાની સત્તા કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને ધરાવે છે; પરંતુ જ્યારે રાજ્યોના કાયદામાં વિવાદ કે સંઘર્ષ ઊભો થાય ત્યારે ત્યાં કેન્દ્રનો કાયદો ચડિયાતો અને સર્વોપરી ગણાય છે. આમ, સમવાયતંત્રમાં કેન્દ્રને સંયુક્ત યાદીમાં પણ વિશેષ સત્તાઓ આપી છે. આ યાદીમાં દીવાની અને ફોજદારી બાબતો, લગ્ન, છૂટાછેડા અને ભરણપોષણ, શિક્ષણ, આર્થિક આયોજન, વ્યાપારી સંઘો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શેષ સત્તાઓ

જે વિષયોમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાની સ્પષ્ટ વહેંચણી થઈ શકી ન હોય તે વિષયોનો સમાવેશ શેષ સત્તાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ વધારાના વિષયો કે શેષ સત્તાઓમાં કાયદો ઘડવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા કેન્દ્ર સરકારને (સંસદ) છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાકીય સાધનોની પણ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. આબકારી જકાત, આયાત-નિકાસ જકાત, આવકવેરો વગેરે વધુ આવકો આપતા કરવેરા કેન્દ્રને ફાળવવામાં આવ્યા છે જ્યારે વેચાણવેરો, મનોરંજન વેરો, મહેસૂલ, શિક્ષણવેરો જેવી ઓછી આવકો ધરાવતા સાધનો રાજ્યોને ફાળવવામાં આવ્યા છે. તેથી રાજ્યોએ કેન્દ્ર પાસેથી ગ્રાન્ટ સ્વરૂપે આર્થિક સહાયનો આધાર રાખવો પડે છે.

(5) કટોકટી વેળા એકતંત્રી વ્યવસ્થા : ભારતના બંધારણમાં ત્રણ પ્રકારની કટોકટીની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

(i) યુદ્ધ, બાહ્ય આક્રમણ કે સશસ્ત્ર બળવો જેવાં સંજોગોમાં રાષ્ટ્રીય સલામતી જોખમાય એવી પરિસ્થિતિમાં દેશમાં સલામતી વિષયક કટોકટી જાહેર કરી શકાય છે.

(ii) રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ પડી ભાંગી હોય અથવા બંધારણીય જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્યની સરકાર ચાલી શકે એમ ન હોય ત્યારે કેન્દ્ર સરકાર બંધારણીય કટોકટી જાહેર કરી શકે છે અને ''રાષ્ટ્રપતિ શાસન'' રાજ્યમાં લાગુ પડે છે.

(iii) સતત ભાવ વધારાના કારણે નાણાનાં મૂલ્યમાં ઝડપથી ધોવાણ થતું હોય ત્યારે નાણાકીય કટોકટી જાહેર કરી શકાય.

આમ કટોકટીની આ ત્રણેય જોગવાઈઓ હેઠળ આપણું સમવાયતંત્ર એકંદરે એકતંત્રી વ્યવસ્થામાં ફેરવાઈ જાય છે. તેટલા સમયગાળા પૂરતું સમવાયતંત્ર સ્થગિત થઈ જાય છે.

(6) દ્વિગૃહી પ્રથા : લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓમાંથી બનેલી લોકસભા છે. લોકશાહીમાં લોકસભામાં જ સાચી સત્તા સ્થાપિત થયેલી છે. સંસદનાં બે ગૃહો છે : ઉપલું ગૃહ - રાજ્યસભા અને નીચલું ગૃહ - લોકસભા છે. પ્રધાનમંડળની રચના સંસદ સભ્યોમાંથી કરવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળ સંસદને જવાબદાર છે. પ્રધાનમંડળ લોકસભાનો વિશ્વાસ ધરાવે ત્યાં સુધી જ સત્તા ઉપર રહી શકે છે. સંસદીય સરકાર એ સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત ઉપર કામ કરે છે. પ્રધાનમંડળમાં અત્યંત મહત્ત્વના નિર્ણયો લેવાતા હોય છે. કેન્દ્રમાં રાષ્ટ્રપતિના નામે તથા રાજ્યમાં રાજ્યપાલના (ગવર્નર) નામે વહીવટ ચાલતો હોવા છતાં ખરેખર સત્તા કેન્દ્રમાં વડાપ્રધાનની આગેવાની હેઠળનું પ્રધાનમંડળ અને રાજ્યોમાં મુખ્યપ્રધાનના વડપણ હેઠળનું પ્રધાનમંડળ જ વહીવટી અને કારોબારી સત્તા ભોગવે છે. રાજ્યનું પ્રધાનમંડળ રાજ્યની વિધાનસભાને જવાબદાર હોય છે. લોકસભા એ કાયમી ગૃહ નથી. તેની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. રાજ્યસભામાં સભ્યો રાજ્યોની વિધાનસભામાં ચૂંટાઈને આવેલા ધારાસભ્યો ચૂંટે છે તેઓ જે-તે રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. રાજ્યસભામાં વિવિધ ક્ષેત્રના નિષ્ણાત, અનુભવી એવી 12 વ્યક્તિઓની સભ્ય તરીકેની પસંદગી રાષ્ટ્રપતિ કરે છે. રાજ્ય સભા એ કાયમી ગૃહ છે. તેના $\frac{1}{3}$ સભ્યો દર બે વર્ષે નિવૃત થાય છે. તેટલા જ સભ્યો ફરીથી ચૂંટાવાને પાત્ર છે. આમ, રાજ્યસભાનો સભ્ય 6 વર્ષ સુધી સભ્યપદ ધરાવે છે. રાજ્યસભાની સત્તા પ્રમાણમાં ઓછી છે જ્યારે લોકસભાની સત્તાઓ વિશેષ, ચડિયાતી અને નિર્ણાયક છે. રાજ્યસભાનું સંપૂર્ણપણે વિસર્જન થતું નથી.

(7) સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને એકીકૃત ન્યાયતંત્ર : બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર ભારતમાં સળંગ, સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને એકસૂત્રી ન્યાયતંત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જેની ટોચે સર્વોચ્ચ અદાલત પછી મધ્યમાં એટલે કે રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલતો અને નીચે જિલ્લાકક્ષાની અને તાબાની અદાલતો ઉપરાંત વિશેષ અદાલતો હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદા ભારતમાં આવેલ તમામ અદાલતો માટે બંધનકર્તા છે. સંઘ સરકાર અને રાજ્ય સરકાર વચ્ચે બંધારણીય બાબતો કે કાયદાનાં અર્થઘટનો અંગે વિવાદ થાય તો તેના ઉકેલની અંતિમ સત્તા સર્વોચ્ચ અદાલતની છે. ન્યાયતંત્ર કારોબારીથી સ્વતંત્ર છે. બંધારણના રક્ષક અને વાલી તરીકે ન્યાયતંત્ર નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે.

(8) બંધારણમાં સુધારો : ભારતીય બંધારણ અન્ય દેશોના બંધારણ કરતાં પરિવર્તનશીલ છે. સમય અને સંજોગોને આધીન બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડતી હોય છે. બંધારણમાં ફેરફારની કલમોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે :

(i) અમુક જોગવાઈઓમાં સંસદના હાજર અને મત આપતા સભ્યોની સાદી બહુમતીથી સુધારો કરી શકાય છે.

(ii) અમુક જોગવાઈઓમાં સંસદનાં બંને ગૃહોની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી અને હાજર તેમજ મત આપતા સભ્યોની $\frac{2}{3}$ (બે તૃતીયાંશ) સ્પષ્ટ બહુમતીથી ફેરફાર થઈ શકે છે.

(iii) બંધારણના અમુક ભાગમાં સુધારો કરવા માટે સંસદનાં બંને ગૃહોની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી તેમજ હાજર અને મત આપતા સભ્યોની $\frac{2}{3}$ (બે તૃતીયાંશ) બહુમતી ઉપરાંત અડધા કરતાં વધુ ઘટક રાજ્યોની વિધાનસભાગૃહોની મંજૂરી જરૂરી છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્યોના આંતરસંબંધો કે ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રના માળખામાં સુધારો કરવાનો હોય ત્યારે કુલ રાજ્યોના ઓછાંમાં ઓછાં અડધાં રાજ્યોની સંમતિથી કરી શકાય છે. ન્યાયિક ચુકાદાના આધારે પણ સંસદ દ્વારા બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવે છે. બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરી શકાય નહિ. બંધારણની ઘણી બાબતોમાં સંસદની સાદી બહુમતીથી સુધારો કરી શકાતો હોવાથી બંધારણ સુપરિવર્તનશીલ અને લચીલું ગણાય. પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં બંધારણમાં સાદી બહુમતીથી સુધારો થઈ શકતો નથી. રાજ્યોના અનુમોદન વગર સુધારો શક્ય ન હોવાથી તેટલા અંશે તે દુષ્કર છે. આમ, બંનેનું મિશ્રણ ભારતીય બંધારણનું આગવું લક્ષણ છે.

(9) સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર : આ અંગે આપણે અગાઉ વિગતે ચર્ચા કરી છે. ભારતમાં બંધારણમાં 18 વર્ષની ઉંમરના તમામ નાગરિકોને કોઈ પણ જાતના ધર્મ, જાતિ, શિક્ષણ, લિંગ, આવક, કોમ, મિલકત કે જન્મસ્થાન જેવા કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ મુક્ત રીતે દરેક નાગરિકને સમાન મતાધિકાર આપવો એ ખરેખર પ્રગતિશીલ અને હિંમતભર્યું પગલું છે. મતાધિકારને કારણે લોકશાહીમાં પ્રત્યેક નાગરિકને ચૂંટણી સમયે પોતાની પસંદગીના ઉમેદવારને મત આપીને ચૂંટવાનો અધિકાર મળે છે. ચૂંટણીઓમાં યુવા મતદારોની ઉત્તરોત્તર વધતી સંખ્યા, સજાગતા, ઉમળકો, મતદાન જાગ્રતિના કારણે મતદાનનું વધેલું પ્રમાણ, આમ, રાજકીય ક્ષેત્રે યુવાઓની સક્રિયતા એ લોકશાહીની પરિપક્વતા અને સફળતાની નિશાની છે.

(10) ધર્મનિરપેક્ષતા (બિનસાંપ્રદાયિકતા) : આ અંગે પણ અગાઉ આપણે આમુખમાં અભ્યાસ કર્યો છે. ભારતીય બંધારણમાં સર્વધર્મ તરફ સમાન દૃષ્ટિ અને સમાન આદરભાવનો સ્વીકાર થયો છે. રાજ્ય દ્વારા કોઈ પણ ધર્મને ઉત્તેજન કે ટેકો નહિ. રાજ્યને પોતાનો કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાય નથી. રાજ્ય તટસ્થ છે. ભારતીય બંધારણ કોમી પક્ષપાત કે ધાર્મિક બાબતોથી પર છે. રાજ્ય કોઈ પણ નાગરિક પ્રત્યે ધર્મના આધારે ભેદભાવ રાખતું નથી. ધર્મના અનુયાયીઓને પોતાની પસંદગીની ધાર્મિક માન્યતા, શ્રદ્ધા અને આસ્થા અનુસારનું ધર્મનું પાલન કરવાની પ્રચાર-પ્રસારણ કરવાની સ્વતંત્રતા બંધારણમાં આપવામાં આવે છે. જોકે ભારતીય બંધારણમાં ધાર્મિક લઘુમતીઓને કેટલાક વિશેષ અધિકારો અને સવલતો આપવામાં આવી છે. સમાન નાગરિક ધારાની જોગવાઈ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં સમાવી આમ આ બાબતો ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યને ઘોષિત કરે છે.

(11) અદાલતી સમીક્ષા : અદાલતી સમીક્ષા બંધારણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. સંઘ અને રાજ્યો દરેક પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં જ રહીને જે કામ કે વહીવટ કરે એ જોવાની સત્તા અદાલતને સોંપવામાં આવી છે. સંસદની સત્તાઓને અવગણ્યા વગર અદાલતી સમીક્ષા વિશેના સિદ્ધાંતો વચ્ચે એક સુમેળ સ્થાપવાનો પ્રયાસ બંધારણમાં કર્યો છે. સંસદે કે ધારાસભાઓએ ઘડેલા કાયદાઓ અને બહાર પાડેલા આદેશો, વટહુકમો, અદાલતી ચુકાદાઓ અને બંધારણીય સુધારાઓની સમીક્ષા કરવાની સત્તા અદાલતને આપવામાં આવી છે. અદાલતને જો એમ ખાતરી થાય કે ઘડવામાં આવેલ કાયદાઓ, સુધારાઓ કે બહાર પાડેલા હુકમો બંધારણની મૂળ જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત નથી તો તેને અદાલત ગેરબંધારણીય ઠેરવીને રદબાતલ જાહેર કરી શકે છે.

(12) મૂળભૂત હકો અને ફરજો : ભારતના લોકો એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના નાગરિક તરીકે ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકે તે માટે બંધારણમાં મૂળભૂત હકો આપવામાં આવ્યા છે. સર્વાંગી વિકાસની સાથે રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે જરૂરી સ્વતંત્રતાની ખાતરી સાથે હકો અને ફરજો એ લોકશાહી સમાજની મહામૂલી મૂડી છે. બંધારણીય ઈલાજોનો હક તથા છથી ચૌદ વર્ષ સુધીના બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણનો હક પણ બંધારણમાં સમાવ્યો છે.

(13) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો : લોકોનાં રક્ષણ, સલામતીની સાથે કલ્યાણ સાધવાનો પ્રયાસ રાજ્યે કરવાનો છે. રાજ્યોને નીતિ ઘડતરમાં અને રાજ્યશાસનમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો માર્ગદર્શન આપે છે તેથી પણ તે સિદ્ધાંતો ''માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો'' કહેવાય છે.

(14) પછાતવર્ગો અને આદિજાતિઓ માટેની જોગવાઈઓ : સમાજના પછાત વર્ગો કે પછાત જાતિઓ કે વંચિત સમુદાયોના ઉત્કર્ષ અને તેઓને સામાન્ય પ્રવાહમાં ભેળવવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટે ભારતના બંધારણમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ધારાગૃહોમાં, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચૂંટણીઓમાં રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડે તે માટે અનામત બેઠકો ફાળવવામાં આવી છે. સરકારી નોકરીમાં અને શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પ્રવેશ માટે અનામત કવોટાની બેઠકો તેઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં ફાળવીને સમાન તક આપી છે. પછાત જાતિનાં બાળકોને શિક્ષણ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ, સવલતો, ફી માફીની સગવડોનો લાભ ''હકારાત્મક ભેદભાવનો'' કે 'રક્ષણાત્મક ભેદભાવ'ની નીતિનો ખાસ પ્રબંધ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) ભારતના આમુખમાં કયા આદર્શો જણાવવામાં આવ્યા છે ?

(2) સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર કોને કહેવાય ?

(3) ભારતીય બંધારણ સમવાયી છે - ચર્ચો.

(4) સંસદીય પદ્ધતિની સરકારનાં લક્ષણો જણાવો.

(5) એકીકૃત ન્યાયતંત્ર એટલે શું ?

(6) બંધારણમાં સુધારાની જોગવાઈ સ્પષ્ટ કરો.

(7) સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા વિના રાજકીય સમાનતા અધૂરી છે.

2. નીચેનાં વિધાનો સમજાવો :

(1) આમુખ ભારતીય બંધારણનો અર્ક છે.

(2) આમુખ એ બંધારણના ઘડવૈયાઓના માનસને સમજવાની ચાવી છે.

(3) આમુખ એ હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.

(4) ભારતના બંધારણમાં સમવાયી અને એકતંત્રી બંનેનો સમન્વય છે.

(5) ભારત એ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.

(6) ભારત એ લોકશાહી પ્રજાસતાક રાજ્ય છે.

(7) ભારત એક અખંડ અને અવિભાજ્ય સંઘ રાજ્ય છે.

(8) ભારતનું બંધારણ વિશ્વનું સૌથી વિગતવાર અને વિસ્તૃત લેખિત દસ્તાવેજ છે.

3. નીચેના પારિભાષિક શબ્દો સમજાવો :

(1) બેવડું નાગરિકત્વ (2) સંસદીય પદ્ધતિ (3) જવાબદાર સરકાર (4) કેન્દ્ર યાદી

(5) રાજ્ય યાદી (6) સંયુક્ત યાદી (7) શેષસત્તા (8) સમાજવાદ

(9) લોકશાહી (10) અદાલતી સમીક્ષા

4. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

(1) બંધારણ ઘડતરનું કાર્ય ક્યારે પૂર્ણ થયું.

(A) ઈ.સ. 1948 (B) ઈ.સ. 1949 (C) ઈ.સ. 1950 (D) ઈ.સ. 1947

(2) કેન્દ્ર યાદીમાં કેટલા વિષયો સમાવિષ્ટ છે.

(A) 66 (B) 47 (C) 97 (D) 87

(3) ભારતીય બંધારણસભાના અધ્યક્ષનું નામ આપો.

(A) કનૈયાલાલ મુનશી (B) ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (C) શ્યામા પ્રસાદ (D) સરદાર પટેલ

(4) ભારતનું બંધારણ ક્યારે અમલમાં આવ્યું છે.

(A) 26 નવે. 1949 (B) 26 જાન્યુ. 1950 (C) 15 ઑગસ્ટ 1947 (D) 9 ડિસે. 1946

(5) બંધારણ સભામાં કુલ કેટલા સભ્યો હતાં.

(A) 389 (B) 545 (C) 250 (D) 166

(6) ભારત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે કારણ કે...

(A) તે સાર્વભૌમ રાજ્ય છે. (B) તે લોકશાહી રાજ્ય છે.

(C) રાજ્યના વડાને નિશ્ચિત મુદત માટે ચૂંટવામાં આવે છે. (D) પ્રજાને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા છે.

5. બંધારણનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો પૈકી દ્વિગૃહી સંસદીય પદ્ધતિ, સમવાયી અને એકતંત્રીય વ્યવસ્થા, એકીકૃત અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર, બંધારણમાં સુધારો, અદાલતી સમીક્ષા પર સવિસ્તર લખો.

પ્રવૃત્તિ

- આધાર પદ્ધતિથી પ્રકરણની સમજ માટે ભારતીય બંધારણની નકલનું પ્રત્યક્ષ નિદર્શન કરાવો. (જાણીતા વાંચનાલયમાંથી નકલ મેળવવી).
- અમેરિકા, ભારત, બ્રિટનના બંધારણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવવો.
- ભારતની સંસદ દ્વારા થયેલા અત્યાર સુધીના બંધારણીય સુધારાઓ પર પ્રૉજેક્ટ તૈયાર કરાવવો.
- બંધારણ અને આપણા મૂળભૂત હકો અને ફરજો પર તજ્જ્ઞ વાલી કે પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી અથવા કાયદાની કૉલેજના વ્યાખ્યાતાનું પ્રવચન યોજો.
- બંધારણના ઘડવૈયાઓનું સચિત્ર અને વિગતસભર ભીંતપત્ર તૈયાર કરાવવું.
- શાળા કક્ષાએ વર્ગ સમિતિઓ અને વર્ગપ્રતિનિધિઓ, સામાન્ય મંત્રીની ચૂંટણી લોકસભાની જેમ યોજવી. મતગણતરીની તાલીમ આપવી.